

«Поки я це пишу, високоцивілізовані людські істоти летять десь високо в небі, намагаючись убити мене. Вони не мають до мене, як до індивіда, жодних ворожих почуттів, як і я до них. Вони просто, як то кажуть, “виконують свій обов’язок”. Я впевнений, що більшість з них — добрі, законослухняні люди, які у приватному житті ніколи й не думали про вбивство. З іншого боку, якщо одному з них вдасться рознести мене на шматки влучно поціленою бомбою, від цього він не стане гірше спати. Він служить своїй країні, яка має владу звільнити його від скоєного зла».

Джордж Орвелл
«Англія, ваша Англія» (1941)

«Немає нічого гіршого за мовчання».

Лео Бек,
президент Імперського представництва
німецьких євреїв у 1933–1943 рр.

«У наших інтересах, щоб велике історичне й соціальне питання... “як таке могло статися?”... зберегло всю свою вагу, всю свою абсолютну оголеність, увесь свій жах».

Гершом Шолем,
виступаючи з протестом проти страти Айхмана

Зміст

Передмова	9
1. Вступ: Соціологія після Голокосту	19
Голокост як випробування модерності.....	26
Значення цивілізаційного процесу	34
Соціальне виробництво моральної байдужості.....	42
Соціальне виробництво моральної невидимості	50
Моральні наслідки цивілізаційного процесу	55
2. Модерність, расизм, знищення I.....	59
Деякі особливості відчуження євреїв.....	62
Несумісність співіснування з євреями від християнства до модерності	66
По обидва боки барикад	71
Призматична група.....	74
Модерні виміри несумісності.....	79
Ненаціональна нація	87
Модерність расизму	93
3. Модерність, расизм, знищення II.....	99
Від гетерофобії до расизму.....	100
Расизм як форма соціальної інженерії	106
Від відрази до знищення.....	114
Погляд у майбутнє	122
4. Унікальність і нормальність Голокосту	129
Проблема	131
Надзвичайний геноцид	135
Особливість модерного геноциду	142
Наслідки ієрархічного та функціонального розподілу праці.....	147
Дегуманізація об'єктів бюрократичної операції.....	152
Роль бюрократії у Голокості.....	155
Неспроможність модерних запобіжників	158
Висновки	164

5. Підбурювання жертв до співпраці	171
Ізоляція жертв	178
Гра «врятуй те, що можеш».....	187
Індивідуальна раціональність на службі колективного знищення	195
Раціональність самозбереження	205
Висновки	213
6. Етика покірності (Прочитання Мілгрема)	215
Жорстокість як функція соціальної відстані	220
Співучасть через власні дії.....	223
Технологія з позиції моралі	225
Плинна відповідальність	228
Плюралізм влади й влада совісті.....	231
Соціальна природа зла	234
7. До соціологічної теорії моральності	239
Суспільство як фабрика моральності	241
Виклик Голокосту	247
Досупільні джерела моральності.....	252
Соціальна близькість та моральна відповідальність	258
Соціальне придушення моральної відповідальності	263
Соціальне виробництво дистанції.....	269
Прикінцеві зауваження	276
8. Післямова: Раціональність і сором	279
Соціальне маніпулювання моральністю: актори, які моралізують, дії, що адіафоризуються (Лекція з нагоди отримання європейської премії Амальфі)	288
Обов'язок пам'ятати — але що? Післямова до видання 2000 року	306

Передмова

Написавши історію свого життя у гетто і під час переходування, Яніна дякувала мені, своєму чоловікові, за те, що впродовж двох років, поки вона писала цю книжку, я мирився з її тривалою відсутністю, оскільки в той час вона знову жила у світі, «який не був його світом», тобто моїм. І справді, я втік від того світу жахів та жорстокості, коли він уже сягнув найвіддаленіших куточків Європи. І я, як і багато моїх сучасників, так і не намагався дізнатися більше про нього після того, як він зник з лиця землі, залишившись лише у невідступній пам'яті й незагоєних ранах тих, кому він зашкодив або позбавив близьких.

Звісно, я знав про Голокост. Моє уявлення про нього було таким самим, як і в багатьох інших людей мого покоління або молодшого: це жахливий злочин, який злочинці заподіяли безневинним людям. Світ розділився на навіжених убивць і безпорадних жертв. Багато інших людей, коли мали змогу, допомагали жертвам, але все ж у більшості випадків не могли цього зробити. У тому світі убивці вбивали, тому що були навіжені й лихі та одержимі безумною та лихою ідеєю. Жертви йшли на бійню, тому що не могли зрівнятися з ворогом за могутністю та зброєю. Решта світу тільки й могла з болем і збентеженням спостерігати за цим, знаючи, що кінець людським стражданням зможе покласти лише остаточна перемога союзницьких армій антинацистської коаліції. Моє уявлення про Голокост, ґрунтоване на всій цій інформації, нагадувало якусь картину на стіні: охайно обрамлена, вона мала вирізнятися на фоні шпалер і бути виразно відмінною у порівнянні з рештою предметів інтер'єру.

Прочитавши книжку Яніни, я почав міркувати про те, як багато всього не знав чи, швидше, не думав про це так, як належало б. До мене дійшло: я насправді не розумів, що ж сталося у «світі, який не був моїм». Те, що відбулося, було надто складним, щоб пояснювати це у такий простий і зручний для розуму спосіб, якого, як я наївно вважав, було достатньо. Я зрозумів, що Голокост був не лише зловісним і жахливим, але й таким, що його дуже нелегко осмислити у звичний,

«пересічний» спосіб. Ця подія була зашифрована в особливий спосіб, тож аби зрозуміти її, спершу потрібно було розшифрувати.

Я захотів, щоб історики, соціологи й психологи роз'яснили мені це. Узявся вивчати книжкові полиці, на які ніколи раніше не зазірав, і з'ясував, що вони вщент забиті детальними історичними дослідженнями й глибокими богословськими трактатами. Там також було кілька соціологічних праць — гарно написані, професійні дослідження. Назбирані істориками свідчення були величезні за обсягом і приголомшливі за змістом. Вони містили глибокий і переконливий аналіз. У їхньому викладі Голокост, поза будь-якими сумнівами, постає не як картина на стіні, а швидше як вікно, подивившись в яке, можна побачити багато речей, що в іншому випадку лишилися б невидимими. І ті речі, які там можна побачити, є вкрай важливими не лише для злочинців, їхніх жертв і свідків, а й для всіх тих, хто живе сьогодні й сподівається лишитися живим і завтра. Мені зовсім не сподобалося те, що я побачив у цьому вікні. Однак, чим депресивнішим був краєвид, тим більше я переконувався, що людина, відмовляючись дивитися в це вікно, наражається таким чином на небезпеку.

А втім, я і сам раніше не дивився в це вікно й не відрізнявся у цьому від своїх колег-соціологів. Як і більшість моїх колег, я вважав, що ми, експерти із соціальних наук, можемо у найліпшому разі висвітлювати події Голокосту, але це вже точно не той предмет, який стосується наших сучасних проблем. Я вважав (за замовчуванням, а не внаслідок міркувань), що Голокост був порушенням нормального перебігу історії, раковою пухлиною на тілі цивілізованого суспільства, тимчасовим божевіллям серед суцільного здорового глузду. Тож я міг презентувати своїм студентам картину нормального, здорового, розсудливого суспільства, залишаючи історію Голокосту спеціалістам із патологій.

Моїй самовдоволеності, як і самовдоволеності моїх колег-соціологів, надзвичайно сприяли (хоча нас це не вибачає) специфічні способи привласнення й використання пам'яті про Голокост. У свідомості широкої громадськості глибоко засіло уявлення про те, що це була трагедія, яка відбулася з євреями і тільки з євреями, а отже, від решти очікувалося розкаяння, співчуття, можливо, вибачення, але не більше того. Євреї та неєвреї знову і знову розповідали про те, що це колективна власність євреїв (і лише євреїв), яку потрібно залишити тим, хто

уникнув розстрілів і газових камер, а також нащадкам розстріляних і вбитих газом, щоб вони її ревно охороняли. Зрештою, обидві позиції — «зовнішня» й «внутрішня» — доповнювали одна одну. Деякі самозвані речники загиблих навіть дійшли до того, що розповідають про злодіїв, які намагаються вкрати Голокост у євреїв, «християнізувати» його або просто розчинити унікальний єврейський характер цієї події у якомусь невизначеному «гуманізмі». Єврейська держава намагалася використати трагічні спогади як засвідчення своєї політичної легітимності, охоронне свідоцтво для своєї політики в минулому й майбутньому, а головне — як аванс для тієї несправедливості, яку вона сама може чинити. Кожна з цих позицій, виходячи з власних причин, доклалася до того, що Голокост у масовій свідомості став сприйматися як виключно єврейська справа, яка мало що вартує для інших людей (включно з євреями як представниками людства), змушених жити в модерний час і бути членами модерного суспільства. Лише нещодавно один освічений і вдумливий друг змусив мене усвідомити, наскільки значним і небезпечним є зведення Голокосту до особистої травми й образи лише одного народу. Я поскаржився йому, що не знайшов у соціології якихось універсально важливих висновків з досвіду Голокосту. «Це й не дивно, — відповів мій друг, — зважаючи на те, скільки серед соціологів євреїв».

Про Голокост можна прочитати під час роковин, які організуються для вшанування жертв здебільшого перед єврейською аудиторією, і про них повідомляють як про події з життя єврейської спільноти. Університети запровадили спецкурси з історії Голокосту, проте вони викладаються окремо від курсів із загальної історії. Голокост часто визначають як особливу тему єврейської історії, котра має власних спеціалістів, професіоналів, які зустрічаються й читають лекції один одному на спеціальних конференціях та симпозіумах. Однак їхня вражаюче продуктивна й надзвичайно важлива робота зрідка вливається до основного напрямку академічних досліджень і культурного життя загалом — десь так само, як це буває з більшістю спеціалізованих інтересів у нашому світі спеціалістів та спеціалізацій.

Коли ж це все-таки відбувається, то публіка найчастіше отримує знання про Голокост у відредагованому, а отже, втішному вигляді. Коли це знання гарно перегукується з поширеною міфологією, воно

може вивести людей зі стану байдужості до людської трагедії, але не зі стану самовдоволеності, як це сталося з американським телесеріалом, що називався «Голокост»¹: вихованих і чемних докторів та їхніх рідних (дуже схожих на ваших бруклінських сусідів) з високо піднятими головами, сповнених гідності й морально незаплямованих, вели до газових камер відразливі нацистські виродки, яким допомагали грубі й кровожерливі слов'янські селяни. Девід Роскіс, проникливий і надзвичайно співчутливий дослідник реакції євреїв на цей Апокаліпсис, звернув увагу на мовчазну, але невтомну працю із самоцензури. І таким чином «схилені до землі голови» — рядок із вірша, написаного в гетто, у пізнішому виданні замінили на «голови, підняті з вірою». «Що більше прибиралося сірих відтінків, — робить висновок Роскіс, — то більше Голокост як архетип міг набути своїх особливих обрисів. Загиблі євреї ставали абсолютним добром, нацисти та їхні поплічники — абсолютним злом»². Коли Ханна Арендт припустила, що жертви варварського режиму, можливо, також загубили частину своєї людяності на шляху до загибелі, її мало не закливали через обурення.

Голокост дійсно був *єврейською трагедією*³. Хоча євреї й не були єдиною групою, яка зазнала «особливого ставлення» з боку нацистського режиму (6 млн євреїв були серед понад 20 млн осіб, знищених за наказом Гітлера), лише вони були приречені на тотальне винищення, і для них не відводилося місця у «Новому порядку», який Гітлер мав намір встановити. Навіть попри це Голокост не був лише *єврейською проблемою* і не був лише подією в *єврейській історії*. Голокост з'явився і відбувався у нашому модерному, раціональному суспільстві, коли наша цивілізація сягнула високого рівня розвитку, а культурні досягнення людства сягали вершини, і тому це проблема цього суспільства, цивілізації та культури. З цієї причини самоцілення історичної пам'яті, яке відбувається у свідомості модерного суспільства — це дещо більше за зневагу, що ображає жертв геноциду. Це також ознака небезпечної та потенційно самовбивчої сліпоті.

¹ «Голокост» — американський телевізійний мінісеріал (4 серії), вперше показаний на телеканалі NBC у квітні 1978 року. — Прим. наук. ред.

² David G. Roskies, *Against the Apocalypse, Response to Catastrophe in Modern Jewish Culture* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984), p. 252. — Тут і далі примітки автора, якщо не зазначено інше.

³ Тут і далі — курсив автора. — Прим. наук. ред.

Цей процес самозцілення не обов'язково означає, що Голокост узагалі зникає з пам'яті. Багато знаків указує на протилежне. За винятком невеликої кількості голосів ревізіоністів, які заперечують реальність цієї події (здається, що хоч і ненавмисно це лише додає загальної обізнаності щодо Голокосту завдяки сенсаційним заголовкам, які провокують ревізіоністи), жорстокість Голокосту і його вплив на жертв (а особливо на тих, хто вижив), здається, викликає дедалі більший інтерес у загалу. Подібні теми стали майже обов'язковими (хоча здебільшого й другорядними) сюжетними лініями у фільмах, телевіставах або романах. А втім, майже немає сумнівів у тому, що самозцілення відбувається завдяки двом взаємопов'язаним процесам.

Перший процес — це зведення історії Голокосту до статусу особливої індустрії, яку лишили обмеженому колу спеціалізованих наукових інститутів та фондів, що організують власні конференції. Частим і добре відомим наслідком такого розгалуження дослідницьких дисциплін є те, що зв'язок між новою спеціалізованою та основною галуззю дослідження слабшає. Інтереси й відкриття спеціалістів нової галузі, а також розроблена ними термінологія та образність мало впливають на основну дисципліну. Часто буває ще й так, що подібне відгалуження означає зникнення делегованих спеціалізованим інститутам дослідницьких інтересів з ядра дисципліни. Вони, так би мовити, партикуляризуються й маргіналізуються, втрачаючи на практиці, якщо не в теорії, значення для дисципліни загалом, а основна галузь досліджень звільняється від обов'язку надалі перейматися цим відгалуженням. Отже, ми бачимо, що водночас із тим, як обсяг, глибина і якість спеціалізованих досліджень з історії Голокосту швидко зростає, місце й увага, присвячені їй у загальних дослідженнях модерної історії, залишаються незмінними. У будь-якому разі нині простіше відмовитися від потреби у глибокому аналізі Голокосту, прикрившись доволі довгим списком дослідницьких праць.

Другий процес — уже згадане вихолощення образу Голокосту в суспільній свідомості. Публічно доступна інформація про Голокост надто часто асоціюється з церемоніями вшанування пам'яті та урочистими настановами, які виголошуються на цих церемоніях. Події такого штибу хоча й важливі в інших аспектах, проте майже нічого не можуть запропонувати, коли йдеться про глибокий аналіз досвіду Го-